

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Perkūno šventykla Vilniuje

2012-11-12

ŽURNALAS: NAUJASIS ŽIDINYS-AIDAI

TEMA: Istoriofografija

AUTORIUS: Darius Baronas

DATA: 2012-11

Perkūno šventykla Vilniuje

Darius Baronas

Senų mitų ir naujų mokslinių tyrimų nederme

Reta kuri vieta taip stipriai traukia senosios Vilniaus istorijos mylėtojus kaip Vilniaus katedra. Pirmieji apie ją intensyviai rašyti pradėjo XIX a. pradžios romantikai, kurių tradicija ruseno ir vėliau, o bene stipriausiai subujojo sovietmečiu. Šią romantinę tradiciją reprezentuojantys tekstai ir jų sekiniai populiarioje sąmonėje įtvirtino keletą gyvybingų vizijų. Pirmoji jų susijusi su mintimi apie Vilniuje dar karaliaus Mindaugo laikais pastatytą katedrą, o antroji teigia, kad po Mindaugo žūties ši katedra buvusi paversta pagoniška Perkūno šventykla. Ši šventykla esą gyvavusi iki pat 1387 m. Lietuvos krikšto, kai vietoj pagonių šventyklos čia iškilusi nauja, Jogailos pastatyta Vilniaus katedra. Šiame straipsnyje ir norėčiau atkreipti dėmesį į senus ir naujesnius istoriografinius pasakojimus, į nuo seno mokslui žinomus, bet, ko gero, ne iki galo perprastus faktus, taip pat į naujesnių archeologinių tyrimų duomenis.

Kadangi istorinės vaizduotės tyrimams labai svarbus kintantis konkrečios epochos dvasinis ir intelektinis kontekstas, tai tokie tyrimai gali labai išsiplėsti. Tad čia ir dabar nebandysiu plačiau nusakyti XV, XVI ar XIX a. rašytojų ir istorikų kūrybinės aplinkos, apsiribosiu pastanga pasekti vieno kamerinio įvaizdžio – Vilniaus katedros – kitimą. Pagrindinį dėmesį skirsiu vienalaikių šaltinių liudijimams ir archeologinėms liekanoms, nes, mano įsitikinimu, tik taip pagrįsta interpretacija įgalina vaisingas diskusijas ir tolesnių tyrimų pažangą.

Dlugošo teorija – istorinė tiesa?

Mūsų istoriografijoje vis dar nepakankamai įsisąmoninta lenkų kronikininko Jono Dlugošo (1415–1480) didžiojo kūrinio *Analai* reikšmė ir lenkų, ir mūsų istorinei vaizduotei apie Senąją Lietuvą. Ne viskas, ką Dlugošas rašė apie Lietuvą ar lietuvius, buvo išsigalvota, bet daug dalykų buvo išgalvotų, išmąstytų, permąstytų ir savaip

perteiktų ateities kartoms. XVI a. lenkų istorikai Motiejus Miechovita (1457–1523), Martynas Bielskis (1495–1575), Martynas Kromeris (1512–1589) ir, žinoma, LDK istoriku tapęs Motiejus Strykowski (apie 1547– apie 1593) ne tik kūrė originalius veikalus, bet ir tęsė Dlugošo istoriografinę tradiciją. Su tam tikromis išlygomis, Dlugošo palikimu galime laikyti mintį, esą Lietuvos krikšto metu Jogaila pastatęs naują katedrą sugriaautosios pagonių šventyklos vietoje.

Savo ankstesniuose tyrimuose man jau yra tekę atkreipti dėmesį, kad aprašydamas lietuvių krikštą Dlugošas juos ir visą šalį vaizduoja kaip visiškai pagonišką, vis dar skendinčią stabmeldystės tamsoje¹. Tokiai nakties tamsai supriešinama lenkų atnešta tikėjimo šviesa. Mintis apie tikėjimo ir netikėjimo, šviesos ir tamsos priešpriešą realizuojama konkrečiu tekstu. Tai ir daroma aprašant, kaip buvusi įkurta Vilniaus katedra. Anot Dlugošo, labai pamaldus karalius Jogaila trokšdamas, kad Lietuvoje jo įskiepytas tikėjimas sustiprėtų ir toliau klestėtų, Vilniuje įkuria katedrą Švč. Trejybės garbei, ir dar padabintą vyskupo ir kankinio šv. Stanislovo vardu². Kodėl naujosios katedros globėju buvo pasirinktas Stanislovas? Dlugošas atsako: idant abi tautos, ir lenkai, ir lietuviai, turėtų tą patį dangiškąjį globėją. Bet tai dar ne viskas: Dlugošui buvo labai svarbu pabrėžti tokį titulą buvus parinktą dar ir dėl to, kad lietuviai amžiams atsimintų, jog būtent dėl lenkų pastangų jiems ir jų palikuonims nušvito tikėjimo šviesa. Dlugošo pasakojime pagonybės tamsos pasitraukimas ir krikščionių tikėjimo šviesos suspindėjimas vyksta toje pačioje erdvėje, netgi toje pačioje vietoje: Dlugošas detalai tiksliai nupasakoja, kad Jogaila didįjį altorių pastatė būtent toje vietoje, „kur buvo kūrenama pagonių ugnis, klaidingai laikyta amžina, kad visiems aiškiau matytųsi pagoniška klaidatikystė“³.

Tokiame pasakojime lenkai vaizduojami kaip aktyvioji, lietuviai pagonys – kaip pasyvioji arba tiesiog pagonybėje užkietėjusi pusė. Šio teksto prasminiai akcentai rodo, kad tokiu pasakojimu Dlugošas siekė ne tiek dokumentuoti aštuoniasdešimties metų senumo įvykius, kiek sukurti ir ateities lenkų kartoms perduoti žinią-pranešimą. Vienų dalykų išeksponavimas kitų sąskaita akivaizdus, kad ir iš ką tik minėto katedros titulo apibūdinimo. Juk žinoma, kad 1388 m. Vilniaus katedra buvo pašventinta ne tik Švč. Trejybės ir Šv. Stanislovo, bet dar ir Švč. M. Marijos ir Šv. Vladislovo titulu⁴. Šv. Stanislovas buvo ne tik Krokuvos Vavelio katedros globėjas, bet dar ir Piastams brangus šventasis. Tuo tarpu šv. Vladislovas buvo Arpadų dinastijos atstovas, šventasis karalius ir šaunus riteris. Jis visų pirma buvo artimas ir brangus vengrams, kurių krikščionišką paveldą aktyviai puoselėjo ir iš Prancūzijos atsikėlusios Anžu dinastijos atstovai. Tad be visų grynai religinių paskatų, minėtasis pilnas Vilniaus katedros titulas galėjo atspindėti ir paties Jogailos dinastinius išskaičiavimus, jo siekį prisišlieti prie Piastų, Arpadų ir Anžu dinastijų (juk jo krikšto vardas taip pat buvo Vladislovas!). Juolab kad popiežiaus Urbono VI bulėje naujai steigiamos katedros titulas apsiriboja Švč. Trejybe, Švč. M. Marija ir šv. Stanislovu, o po katedros konsekracijos Poznanės vyskupo Dobrogosto išduotas dokumentas rodo, kad šis titulas buvo praturtintas būtent šv. Vladislovo vardu⁵. Dlugošo pasakojime apie Vilniaus katedros pastatymą tokių dalykų neišvelgsi.

Toks ekskursas reikalingas tam, kad galėtume aiškiai matyti kaip vienas reiškinytis gali būti nušviečiamas skirtingais rakursais. Jų atpažinimas leidžia geriau suprasti ne tik galimų istorinių veikėjų motyvus, bet ir pačius tekstus daryti labiau pažinius. Šitaip žiūrint minėtasis Dlugošo pasakojimas apie Vilniaus katedrą kyla ne tiek iš nuoširdžios

pastangos fiksuoti realius praeities įvykius, kiek iš bandymo išvelgti gilią prasmę ir pasiūsti žinių ateities kartoms, todėl jame pateikiamų dalykų neturėtume priimti už gryną pinigą. Antra vertus, bepigū mums dabar sakyti, kad Dluogošo pasakojimas problemiškas, kad jame galbūt ne viskas matoma ar ne viską norima parodyti. Kiekvienas taip sakydamas ar galvodamas pripažįsta savo išsiskolinimą šiuolaikiniam istorijos mokslui, kuris nuo XIX a. intensyviai moko, kaip iš prabėgusių amžių liekanų reikia rekonstruoti praeities paveikslą. Tuo tarpu ir Viduramžių kronikininkams, ir Renesanso istorikams istorija visų pirma buvo retorinė disciplina, kuria siekta mokyti, kaip reikia gyventi. Jie netyrinėjo praeities taip, kaip tai daro naujųjų ir naujausiųjų laikų istorikai, o kartodavo, stilizuodavo, plėsdavo savo pirmtakų tekstus ir aprašinėdavo savo gyvenamą dabartį net ir tada, kai stengdavosi rašyti apie labai tolimus laikus, seniai išdilusius iš gyvosios atminties. Savo akimis matytieji dalykai būdavo laikomi tikriausiais, girdėtieji – laikyti mažiau tikrais, o jų patikimumą lemdavo ne nupasakojamų dalykų tikėtumas, bet pasakotojo moralinis lygis: jei asmuo būdavo aukštos moralės, nuoširdžiai tikėta tuo, ką jis pasakodavo⁶. Kadangi aišku, jog Dluogošas negalėjo savo akimis matyti, kaip buvo užgesinta ugnis ir išmušti žalčiai, o jo sakiniai šaltiniai yra didžiai problemiški, bendra išvada būtų tokia, kad jo tekstas apie Vilniaus katedros pastatymo aplinkybes yra literatūriškai apdorotas pasakojimas, kuriame iš kitų vienalaikių šaltinių žinomi faktai persipina su jo išmonės vaisiais. Tokiame pasakojime esti ir tikrų, ir išgalvotų dalykų, vienus jų galima verifikuoti kitų šaltinių duomenimis, kiti žinomi tik Dluogošui. Labai tikėtina, kad jis nepasakė faktiškai nieko nauja, ko mes nežinotume iš kitų XIV a. pabaigos šaltinių, tokių kaip Jogailos fundacinės Vilniaus katedros ir vyskupijos privilegijos ar popiežiaus Urbono VI Vilniaus vyskupijos įsteigimo bulė.

Po Dluogošo rašę Renesanso, Baroko ir Romantizmo epochų autoriai kartojo Dluogošo perpasakotas žinias apie Vilniaus katedros pastatymą, papildydami jas savo erudicija. Strykovskio *Kronikoje* esantis pasakojimas apie Vilniaus katedros pastatymą remiasi Dluogošu. Daugelis dalykų juose sutampa, bet esama ir kai ko naujo. Jeigu Dluogošui buvo žinoma tik pagonių šventykla ir vienas joje buvęs altorius, tai Strykovskis jau „žinojo“, kad „pagoniškoje bažnyčioje“ buvo įrengta daug altorių, o šalia jos stovėjo bokštas, iš kurio žyniai interesantams duodavo atsakymus į juos dominančius klausimus⁷. Akivaizdu, kad Strykovskis geriau negu Dluogošas pažinojo Vilniaus topografiją, nes pats savo akimis bus matęs mūsų dienas pasiekusį bokštą – šiandieninę katedros varpinę. Lyginant su Dluogošu, Strykovskis į bendrą vaizdą įnešė dar vieną spalvingą detalę – Perkūno stabą, kurį Jogaila liepęs nuversti, o šalia jo tariamai stovėjusius altorius išgriauti⁸. Šiais aspektais Strykovskio *Kronika* ryškiai skiriasi nuo XVI a. LDK metraščių. Šie bendrais bruožais perteikia tokį vaizdą: legendinis kunigaikštis Šventaragis miške ties Neries ir Vilnios santaka aptinka „labai gerą vietą“, kur jo prašymu sūnus Skirmantas įrengia mirusių Lietuvos kunigaikščių ir bajorų deginimo vietą – ugniavietę⁹. Apie jokių statinius ar aptarnaujantį personalą nėra jokios kalbos. Vietovė lieka dykvieta, kol čia apsilankęs Gediminas įkuria miestą, pastatydamas Žemutinę pilį Šventaragio slėnyje („lankoje“) ir Aukštutinę – ant Plikojo kalno. Jokia pagonių šventykla LDK metraščiuose neminima. Galiausiai Jogaila, krikštydamas Lietuvą, pastato Šv. Stanislovo bažnyčią ir nuo tada Lietuvoje visur imta statyti bažnyčias. Taigi XVI a. pirmos pusės LDK metraščiai, net pranešdami apie tokį įvykį kaip Lietuvos krikštas, nieko nesako apie pagonybę, stabus ar šventyklas Vilniuje. Taip atsitiko veikiausiai tik todėl, kad jų kūrėjai beveik nieko nežinojo apie senovės

lietuvių pagonybės reiškimaši Vilniuje ir dar nebuvo patyrę vaisingo Dluogošo *Analu* poveikio. Ko gero tik Strykovskis tapo pirmuoju veiksmingu „pagoniškos“ informacijos sklaidos šaltiniu.

XVII a. didžiojo Lietuvos istoriko Alberto Vijūko-Kojalavičiaus (1609–1677) *Lietuvos istorijoje* taip pat sekama Dluogošo surešta pasakojimo struktūra. Kojalavičius nemini nei „pagonių bažnyčios“, nei Perkūno stabo ir panašių dalykų, kurie taip rūpėjo Renesanso laikais rašusiam Strykovskiui. Dar svarbiau pažymėti, kad Kojalavičiaus tekste ne Jogaila, bet Gniezno arkivyskupas Bodzanta paskelbia apie naujos tvarkos pradžią: „Žemutinės pilies aikštėje, toje vietoje, kur žaibų valdovas, vietos žmonių kalba vadinamas Perkūnu, buvo šlovinamas amžinąja ugnimi, arkivyskupas Bodzanta paskelbė būsiant pastatyta Šv. Stanislovo bažnyčia“¹⁰. Šiuo atveju Kojalavičius bus tikriausiai sekęs XVI a. LDK metraščiais, kalbančiais, kad arkivyskupas į Vilnių atsiuntė pirmąjį vyskupą. Kodėl savo laiku tokio vaidmens Bodzantai nepriskyrė Dluogošas, lieka paslaptimi: galbūt jis dar jautė, kad rašydamas apie tariamą Bodzantos kelionę į Vilnių 1387 m. per daug kliovėsi vien savo vaizduote?

Lietuvoje istorinis romantizmas vis dar gyvuoja

Didysis XIX a. Lietuvos romantikas Teodoras Narbutas plačiai ir detaliam aprašė Vilniaus Perkūno šventyklą. Jis nesitenkino vien savo pirmtaku – Dluogošo ir Strykovskio – pasakojimais, bet ir pats prasimanė pseudoistorinės medžiagos, gausiai cituodamas Rivijaus kroniką. Šis, veikiausiai XVII a. pabaigoje sudarytas *Įvairenybių rinkinys*¹¹ Narbutui pasitarnavo kaip pasakiškos informacijos skrynja, kurios turtais jis dosniai dalijosi, pridurdamas kai ką ir nuo savęs. Narbuto kūrybos dėka platieji skaitytojų sluoksniai patyrė, kad dabartinės katedros vietoje stovėjusi Perkūno šventykla turėjo 150 ir 100 uolekčių ilgio ir pločio sienas, iškilusias 10 uolekčių virš žemės paviršiaus. Stogo ji neturėjusi, nes buvo pastatyta tam, kad suptų stotingą ąžuolą. Prie sienos priešais įėjimą šliejosi koplyčia, virš kurios dar kilusi altana (pavėsinė, stoginė), viršijanti perimetrinių sienų aukštį 16 uolekčių. Toje altanoje stovėjęs medinis Perkūno stabas, „atgabentas iš Palangos šventųjų miškų“¹². Dar daug kitokių įdomių ir paslaptinių dalykų Narbutas regėjo buvus toje šventykloje.

Narbuto aktualizuotą tradiciją toliau tęsė lenkų autoriai. Tarp jų vertėtų paminėti gydytoją, didelį Vilniaus mylėtoją Vladislovą Zahorskį. Jis ne tik kartojo, bet ir turtino tradiciją. 1904 m. paskelbtoje knygoje apie Vilniaus katedrą jis rašė, kad apie 1314 m. Gediminas vietoj kuklios ir varganos, dar Šventaragio įrengtos stabų garbinimo vietos pastatęs žymiai išpūdingesnę šventyklą, kurioje be Perkūno prieglaudą susirado ir kiti lietuvių dievaičiai¹³. Stabai ir nuo amžinosios ugnies virpantys šešėliai interjerui suteikė paslaptinumo aurą, kuri perduodavusi baimingą nuotaiką „paprastiems ir prietaringiems lietuviams“¹⁴. Anot Zahorskio, čia pat prie galinės sienos buvę įrengti židinukai, prie kurių žyniai, aukų aukotojai, šildydavosi maistą. Prieš šimtą metų Zahorskis dar rasdavo geležinių, surūdijusių, rankose trupančių iešmų likučių. Savo skaitytoją tikino, kad tas rūselis su židinukais yra išlikęs iki šiol po katedros didžiuoju Šv. Stanislovo altoriumi¹⁵. Panašias mintis, legendas ir pasakojimus Zahorskis kartojo ir toliau savo vadovuose po Vilnių bei knygoje *Vilniaus padavimai ir legendos*¹⁶. Vilnius su savo pagoniškais šventyklomis, žyniais, vaidilomis ir vaidilutėmis jam tikriausiai regėjosi kaip kažkoks nerealus, pasakiškas, praeitin nugrimzdęs pasaulis. Reikia

pabrėžti, kad toks požiūris neimplikavo priešiško lietuviams, kuriems Zahorskis, ko gero, buvo netgi žmoniškai šiltas. Bet senovės lietuvius jis vaizdavo kaip mielus laukinius („paprastuoliai ir prietaringi“), kurie civilizacijos požiūriu buvo beviltiškai atsilikę: juk pagonybės laikais visi lietuviai, – neišskiriant nei turtingųjų, nei kunigaikščių, – avėję vyžas!¹⁷

Tačiau tarpukariu tokios tekstologinės „subtilybės“ lietuvių per daug nejaudino, nes jie buvo tvirtai įsitikinę, kad senovinė pagonybė ir lietuviškumas – neišskiriami draugai. Tad nenuostabu, kad Zahorskio skelbtos legendos pasiekdavo ir lietuviškąją auditoriją per vertimus ir tekstų sekimus. Zahorskio veikalai tapo šaltiniu apie Vilnių rašiusiems lietuvių autoriams. Kaip pavyzdį galima pateikti Adolfo Zabičio-Nezabitauskio knygą *Vilniaus bažnyčios – mūsų tautos šventovė*. Ji paskelbta 1940 m., kai mūsų tauta išgyveno euforiją dėl atgauto Vilniaus ir dar nebuvo spėjusi patekti į sovietinius spąstus. Pakilią nuotaiką nesunku pajusti iš to, kaip entuziastingai atsiliepiama apie legendas: „Ko šiandien apie savo sostinę nebeišskaitome pageltusiuose praeities raštų puslapiuose, visa tai taip gyvai, gražiai ir spalvingai tebėra įrašyta mūsų tautos sieloje – gražiuosiuose padavimuose apie Vilnių“¹⁸. Šiame tekste istorija, anie „pageltę puslapiai“ beviltiškai pralaimi spalvingoms legendoms, nes „Tos legendos ir pasakos apie Vilnių dėl to lietuvių tautai yra gyva tikrovė, taip vaizdžiai kalbanti apie senovės Vilnių kaip lietuvių tautos ir religijos šventovę“¹⁹. Nors lenkų autoriai, rašydami apie Vilnių, nevengdavo ir nevengia įpinti legendinių ataudų, tačiau juose neteko aptikti tokio vienpusiško legendų iškėlimo istorijos sąskaita. Juose riba tarp mokslo ir istorinių fantazijų vis dėlto jaučiama. Tuo tarpu lietuvių autoriai, rašę plačiajam skaitytojui skirtus tekstus, stačia galva nerdavo į pagoniško Vilniaus verpetus: „Dar ir šiandien Šventaragio slėnyje pastatytoje Vilniaus katedroje po altorium padarytas dievaičio Perkūno šventyklos aukuras – altorius su apdegusiu ir pajuodusiu akmeniu“, – patikina mus Zabitis-Nezabitauskis²⁰. Kadangi reikėjo švęsti ir laikas nelaukė, Zabitis-Nezabitauskis „nepastebėjo“ Marijos Łowmiańskos pastabos, kad ta vieta po katedros altoriumi, kuri taip traukė pagonybės ieškotojus, yra ne kas kita kaip senovinė laidojimo kriptą, o židdukas su dūmtraukio likučiais tarnavo ne žyniams pasišildyti maistą, bet pravertė kaip šildymosi priemonė katedros sargams, kai vyko Lauryno Gucevičiaus vadovaujami rekonstrukcijos darbai XVIII a. pabaigoje²¹.

Zabičio-Nezabitauskio pavyzdys čia pasitelktas tik kaip iliustracija, rodanti platesnių lietuvių visuomenės sluoksnių istorinės vaizduotės vingius. Aišku, kad jis nebuvo vienišas ar išskirtinis, veikiau tipiškas savo meto lietuvių vaizduotės apie Vilnių atstovas²². Vienu būdingų šios vaizduotės požymių reikia laikyti pastangas Vilniaus ištakas parodyti kaip kuo labiau pagoniškas²³. Tiesa, tarpukariu tokia tendencija nesikirto su katalikiška pasaulėžiūra, todėl nebūdavo jokių keblumų nuo legendų apie pagoniškas šventyklas pereiti tiesiai prie kalbų apie krikščionių bažnyčias. Vis dėlto žvelgiant iš istorijos mokslo perspektyvos akivaizdu, kad inteligentai, praeities mylėtojai ir saugotojai nereflektuodavo skirtumų tarp pagoniškų liekanų menkumo, neapčiuopiamumo ir bažnyčių monumentalumo, akivaizdumo. Toks iškreiptas musės ir dramblis sutapatinimas arba tiesiog sukeitimas vietomis veikė ir tebeveikia kai kuriuose visuomenės sluoksniuose iki pat mūsų dienų. Kaip visada tokie dalykai grindžiami kuo geriausiai norais. Juk kuo geriausių norų vedamas ir remdamasis to meto naujausiais lietuvių archeologų radiniais ir interpretacijomis Romas Batūra dar 1966 m. ėmė kalbėti apie Vilnių kaip labai tikėtiną Mindaugo laikų Lietuvos sostinę²⁴. Juk grumdamosis su sovietmečio neteisybe dėl Vilniaus senamiesčio išsaugojimo

architektas Sigitas Lasavickas, prakalbindamas akmenis, plytgalius ir kaulus, kūrė senojo Vilniaus vizijas, praturtindamas jas Homero epų ir LDK metraščių legendomis²⁵. Atgimimo laikai buvo nuostabūs ne vienu atžvilgiu, o mintimis grįžtant prie jų mums rūpimu aspektu, pripažintina, kad tuo metu galėjo atrodyti, jog atradimai Vilniuje leis prabilti apie naująją Troją, kurią atrado lietuviškieji šlymanai. Artėjant Lietuvos krikšto 600 metų jubiliejui visuomenę pasiekė sensacinga žinia – Vilniaus katedros požemiuose rastos Mindaugo katedros liekanos²⁶. Naujieną paskelbę architektas Napoleonas Kitkauskas ir archeologas Albertas Lisanka tiksliau nedatavo radinių, giliau nenagrinėjo Mindaugo ir Jogailos laikų šaltinių, bet to užteko, kad būtų pranešta žinia radus Mindaugo katedros liekanas. Aptikus šiaurinėje katedros dalyje buvusių laiptų likučius, buvo patikėta, kad Narbutas ar Daukantas buvo teisūs, ir tai palaikyta dar vienu argumentu, kad „po Mindaugo nužudymo jo statyta katedra buvo paversta pagoniška šventykla“²⁷. O toliau jau visi žinomi šaltiniai, pradedant popiežiaus Urbono VI bule, Dlugošo *Analais* ir baigiant Narbutu, Batūra ir netgi Vladimiru Toporovu, turėjo galutinai įtvirtinti tiesą, kuri nuo Narbuto laikų lietuvių galvose ir taip jau gyvavo. Romantikų triumfas buvo toks stiprus, kad jų tiesas tuo metu perėmė ir kai kurie profesionalūs istorikai – Edvardas Gudavičius (su išlygomis) ar Stephenas C. Rowellas (be išlygų)²⁸. Tuo metu Lietuvos archeologijos ir architektūros mokslas bylojo būtent taip ir kitokiam istorikų požiūriui praktiškai nebuvo sąlygų atsirasti.

Romantizmo įveika

Vis dėlto mokslas nestovi vietoje. Prieš dvejus metus išėjo ypatingai svarbi Gedimino Vaitkeičiaus knyga *Vilniaus įkūrimas*. Joje dalykiškai įvertinta ankstesnė historiografija, o, svarbiausia, kad taisyklingai panaudojus archeologinių sluoksnių ir radinių datavimo metodus, gautos svarbios ir visai kitokios išvados. Iš jų paaiškėjo, kad medinė Aukštutinė pilis iškilo pačioje XIII a. pabaigoje (apie 1297 m.)²⁹, o pirmosios mūrinės gynybinės sienos dabartinės katedros aikštės pietvakarių dalyje ėmė rasti XIV a. pirmame-antrame dešimtmetyje³⁰. Tuo pat laikotarpiu – XIV a. pirmu ketvirčiu – datuojami seniausi mūrai po dabartine katedra. Tokį datavimą paremia ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino laišakai, kuriuose minima naujai pastatyta bažnyčia³¹. Labiausiai tikėtina, kad tai buvo pranciškonų bažnyčia, teikusi dvasinius patarnavimus šalia įsikūrusiems katalikams – daugiausia vokiečiams, išėiviams iš Rygos. Po tokių tyrimų mintys apie Mindaugo laikų katedrą, apie vėlesnę pagonišką šventyklą pakimba ore. Naujų ir šiuolaikinių mokslinių tyrimų lygį ir dvasią gerai atspindi ir numizmato Eduardo Remeco tyrimai. Šio mokslininko teigimu, pirmoji Vilniaus pranciškonų bažnyčia buvusi pastatyta apie 1320 m. ir ją reikėtų sieti su seniausio mūrinio pastato Lietuvoje liekanomis, kurios glūdi pusiaukelėje tarp dabartinės katedros ir Gedimino bokšto ir sutartinai identifikuojamos kaip „pastatas M2“³². Tuo tarpu seniausius mūrus, esančius po dabartinės katedros grindimis, anot Remeco, reikia sieti su Jogailos pastatyta ir po 1399 m. gaisro Vytauto atstatyta katedra³³. Akivaizdu, kad šios ir kitos išvados turi būti tolesnių diskusijų ir tikrinimo objektas. Bet akivaizdu, kad pastaraisiais metais Vilniaus Žemutinės pilies tyrimuose padaryta didelė pažanga. Ne paslaptis, kad proveržį atliko vidurinei ir jaunesnei tyrėjų kartai priklausantys mokslininkai. Nepriklausomai nuo to, kaip diskusija vystytųsi ateityje, jau dabar norisi vienareikšmiškai pritarti Remeco minčiai: „Tad idėjos, kad pirmąją bažnyčią Vilniuje pastatęs Mindaugas, nepatvirtina ne tik istoriniai, bet ir archeologiniai ir net architektūriniai šaltiniai. Dėl to šia tema nebederėtų diskutuoti ir Mindaugo katedros idėja turėtų likti tik kaip viena iš iškeltų, bet nepasitvirtinusių

versijų³⁴.

Tokios išvados ir mintys gerai koreliuoja su autentiškais rašytiniais šaltiniais. Kalbant apie popiežiaus Inocento IV raštus, matyti, kad juose kalbama tik apie Mindaugo ketinimus, kurie tikriausiai tokie ir liko³⁵. Jogailos ir Vytauto laikų Vokiečių ordino pranešimai apie Vilniuje buvusią katedrą Mindaugo laikais neatsitiktinai atsirado tik *po to*, kai Jogaila pastatė katedrą³⁶. Jais buvo siekiama propagandinių ir politinių tikslų, tad jie, kaip vėlyvi ir tendencingi, visai nepatikimi kalbant apie XIII a. realijas. Žinoma, didelio tyrėjų dėmesio yra sulaukusi ir popiežiaus Urbono VI 1388 m. kovo 12 d. bulė. Savo laiku susipažinęs su jos turiniu jaunesnės kartos istorikas Alvydas Nikžentaitis teigė, kad „Bulėje minimi istoriniai faktai. Joje sakoma, kad naujoji Katedra pastatyta ant pagoniškos šventyklos liekanų. Ši informacija laikytina visiškai patikima...“³⁷ Tokios pat nuomonės buvo ir žymusis lietuvių mitologas Norbertas Vėlius, teigęs, kad „toje Vilniaus vietoje [...] anksčiau stovėjusi lietuvių pagoniška šventykla...“³⁸ Šios bulės vertimas į lietuvių kalbą taip pat nepalieka abejonės, kad toje vietoje, kur lietuviai „kažkokioje šventykloje prietaringai garbino išgalvotus dievus ir stabus“ vėliau, iškilo katedra³⁹. Nepaisant tokių vienareikšmiškų patikinimų, reikalas ne toks jau ir paprastas, juk susiduriame su Viduramžių šaltiniais. Skaitant lotynišką bulės tekstą, nesunku pastebėti, kad žodžiu *locus* apibėžiama plati erdvė, tuometinė apgyventa teritorija, tad šis tekstas nerodo, kad būtent tame konkrečiame taške stabus pakeitė pergalingas kryžius⁴⁰. Taip pat reikia atkreipti dėmesį, kad bulės tekste vartojama sąvoka *fanum*. Tai abstraktesnė sąvoka negu *templum* (šventykla), kurią vartoja Dluogošas. Tad *fanum* visų pirma suprastina kaip dievybei pašvęsta vieta, kurioje monumentalių pastatų gali ir nebūti. Nemažiau įdomu, kad bulėje nusakoma Jogailos veiksmų seka naikinant pagonybės atributus iš esmės sutampa su Biblijos Pakartoto įstatymo knygoje aprašomais veiksmais, nukreiptais prieš pagonybės kulto priemones (*Ist* 12, 3–4). Taigi bulės tekstas mums rūpimoje vietoje yra kur kas abstraktesnis, negu gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Tikėtina, kad 1387 m. kažkokie pagoniško kulto atributai vis dėlto buvo sunaikinti kažkur dabartinio Senamiesčio teritorijoje ar jos prieigose, bet būtų beveik neįtikėtina, kad tai būtų įvykę toje vietoje, kuri iškilo kaip vokiečių naujakurių ir pranciškonų misionierių kolonija. Sunku tikėtis rasti pagoniškos šventvietės liekanas toje Senojo Vilniaus dalyje, kurią būtų galima pavadinti, sekant Vaitkevičiaus terminija, „gamybiniu rajonu“. Antra vertus, reikia pabrėžti, kad popiežiaus Urbono VI bulėje kalbama apie krikščionybės triumfą prieš pagonybę ir būtent tokį dalyką tais laikais buvo įprasta įžodinti vaizdiniais apie sutrupintus stabus, išvartytus altorius, iškirstus šventuosius miškelius. Neperpratus Viduramžių dokumentų specifikos, neatsižvelgus į renesansinės ir romantinės historiografijos retorinius virąžus, labai lengva pasiduoti jų sugestijai. Tik kritiškai visa tai peržiūrėjus, pasimato, kaip po įvykio praslinkus kelioms dešimtims ar net šimtui ir daugiau metų, atsiranda pasaka, kaip ta pasaka, praslinkus dar kokiems keturiems ar penkiems šimtams metų, paskelbiama istorine tiesa. Šiuo atžvilgiu pasakojimai apie Vilniaus katedrą ne išimtis, o veikia taisyklė. Svarbu, kad jie neužgožtų kritinės minties, o vaizdingus pasakojimus galima kurti ir ant tvirtesnių pamatų.

Darius Baronas (g. 1973) – istorikas medievistas, humanitarinių mokslų daktaras (2001), nuo 1995 m. dirba Lietuvos istorijos institute, nuo 2012 m. – LDK istorijos skyriaus vyresnysis mokslo darbuotojas. Nuolatinis NŽ-A bendradarbis, aktyvus viešųjų diskusijų aktualiais senosios istorijos ir paveldo klausimais dalyvis. Iš paskutiniųjų publikacijų ypač minėtina fundamentali monografija *Vilniaus pranciškonų*

kankiniai ir jų kultas XIV–XX a. (2010), su Dangiru Mačiuliu atliktas išpūdingas tyrimas *Pilėnai ir Margiris: istorija ir legenda* (2010; 2011 m. Patriotų premija), su Artūru Duboniu ir Rimvydu Petrausku parašytas reto įtaigumo pagoniškajai Lietuvai skirtas akademinės *Lietuvos istorijos III tomas (XIII a. – 1385. Valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų*, 2011), parengta *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561). Užrašymų knyga 37* (2011). Skelbiamas straipsnis parengtas pagal pranešimą, skaitytą Bažnytinio paveldo muziejuje vykusiame konferencijoje *Vilniaus katedra: objektas ir pasakojimas* (2012 m. rugsėjo 14 d.).

¹ Žr., pvz., Darius Baronas, *Vilniaus pranciškonų kankiniai ir jų kultas XIV–XX a.*, (ser. *Studia franciscana lithuanica*, t. 4), Vilnius: Aidai, 2010, p. 118.

² *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, (toliau – BRMŠ), t. 1: *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*, sudarė Norbertas Vėlius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 574.

³ *Ibid.*

⁴ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej = Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioeceseos Vilnensis*, (toliau – KDKDW), wydali ks. Jan Fijałek i Władysław Semkowicz, t. 1: *(1387–1507)*, Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1948, Nr. 13, p. 26 (1388 m. antra pusė).

⁵ Plg. KDKDW, Nr. 10, p. 21 (1388-03-12); Nr. 13, p. 26 (1388 m. antra pusė).

⁶ Plačiau apie tai žr. Krzysztof Pomian, *Przeszłość jako przedmiot wiary: Historia i filozofia w myśli Średniowiecza*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1968.

⁷ BRMŠ, t. 2: *XVI amžius*, sudarė Norbertas Vėlius, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001, p. 563.

⁸ Plg. *Joannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, liber 10: *1370–1405*, Varsaviae: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985, p. 160; Maciej Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi*, t. 2, Warszawa: Nakładem Gustawa Leona Głücksberga, ²1846, p. 79.

⁹ Žr., pvz., *Полное собрание русских летописей*, t. 35: *Летописи белорусско-литовские*, составитель и редактор Николай Улащик, Москва: Наука, 1980, p. 92, 96, 131, 149, 177, 197, 201, 218.

¹⁰ Albertas Vijūkas-Kojelavičius, *Lietuvos istorija*, iš lotynų kalbos vertė Leonas Valkūnas, (ser. *Lituanistinė biblioteka*), Vilnius: Vaga, 1988, p. 286.

¹¹ Plačiau apie tai žr. Artūras Dubonis, „Rivijaus kronikos byla“, in: *Lituanistica*, 1997, Nr. 4, p. 7.

¹² Teodoras Narbutas, *Lietuvių tautos istorija*, t. 1: *Lietuvių mitologija*, iš lenkų kalbos vertė Rimantas Jasas, Vilnius: Mintis, 1992, p. 271.

- ¹³ Władysław Zahorski, *Katedra wileńska*, ilustracje podług fotografii S. Fleury'ego oraz autora, Wilno: Nakład księgarni Jyzefa Zawadzkiego, 1904, p. 2.
- ¹⁴ *Ibid.*, p. 3.
- ¹⁵ *Ibid.*, p. 5.
- ¹⁶ Plg. Władysław Zahorski, *Przewodnik po Wilnie*, opracowany na podstawie najnowszych źrydeł, Warszawa: Nakład i własność drukarni wydawniczej J. Zawadzkiego, [1910], p. 11, 105–106; Władysław Zahorski, *Podania i legendy wileńskie*, Wilno: Nakładem i drukiem Jyzefa Zawadzkiego, 1925, p. 9–10, p. 11–16.
- ¹⁷ Władysław Zahorski, *Katedra wileńska*, p. 9, išn. Nr. 1.
- ¹⁸ Adolfas Zabitis-Nezabitauskis, *Vilniaus bažnyčios – mūsų tautos šventovė*, Kaunas: Lietuvos turizmo draugija, 1940, p. 5.
- ¹⁹ *Ibid.*
- ²⁰ *Ibid.*, p. 6.
- ²¹ Władysław Zahorski, *Przewodnik po Wilnie*, wydanie 5-e, uzupełnione przez Marję Łowmiańską, Wilno: J. Zawadzki, [1935], p. 121: „Pod ołtarzem za żelaznymi drzwiami znajduje się *sklepiona pieczara* o podłużnem zakratowanem okienku. Legenda powiada, że głębsza część pieczary stanowi pozostałość świątyni Perkunasa, że tu przechowywano święte giwojty (gady) i odpoczywali wajdeloci, strzegący wiecznego ognia. W rzeczywistości jest to dawny grobowiec podołtarzowy, a kominek, ktyrego ślady do dziś zostały, służył do ogrzewania się strzyżyw, pilnujących w nocy katedry podczas jej restauracji w końcu w. XVIII“.
- ²² Žr., pvz., Jonas V. Narbutas, *Vadovas po Vilnių*, Kaunas: Mokytojų knygynas, 1939, p. 4–5: „Reikia kruopštaus mokslininkų darbo, kad būtų atrasta ir išvalyta svetimos nuotrupos, svetima išviršinė forma, nuo tikrojo Lietuvos sostinės veido. Tada Gedimino sapnas bus mums ne legenda, bet istorija, iš kurios išskaitysim stebuklingos mūsų praeities garsus“.
- ²³ Plg. Dangiras Mačiulis, „Vilniaus vaizdinys Vilnių vaduojančioje Lietuvoje“, in: *Acta litteraria comparativa*, 2009, t. 4, p. 92.
- ²⁴ Romas Batūra, „XIII a. Lietuvos sostinės klausimu“, in: *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija*, 1966, t. 20, Nr. 1, p. 141–165.
- ²⁵ Šių eilučių autoriaus asmeniniai prisiminimai iš 1989–1992 m.
- ²⁶ Napoleonas Kitkauskas, Albertas Lisanka, „Nauji duomenys apie Viduramžių Vilniaus katedrą“, in: *Kultūros barai*, 1986, Nr. 5, p. 58.
- ²⁷ *Ibid.*, p. 59.
- ²⁸ Plg., pvz., Edvardas Gudavičius, *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, Vilnius: Mokslas, Lietuvos mokslų akademijos Lietuvos istorijos institutas, 1991, p. 62–63; Stephen C.

Rowell, *Iš Viduramžių ūkų kylanti Lietuva: Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345*, iš anglų kalbos vertė Osvaldas Aleksa, Vilnius: Baltos lankos, 2001 (pirmas leidimas anglų kalba 1994), p. 145–148.

²⁹ Gediminas Vaitkevičius, *Vilniaus įkūrimas*, (ser. *Vilniaus sąsiuviniai*, 1), Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2010, p. 61.

³⁰ *Ibid.*, p. 60.

³¹ *Ibid.*, p. 61. Plg. *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans. Gedimino laišškai*, tekstus, vertimus bei komentarus parengė Stephen C. Rowell, Vilnius: Vaga, 2003, p. 47, 61, 63.

³² Eduardas Remecas, „Vilniaus gaisro datavimo problematika: ar tikrai Vilniaus pilis sunaikino 1419 m. gaisras?“, in: *Lietuvos pilys*, 2010, t. 6, p. 85.

³³ Plg. *Ibid.*, p. 85–86. Įdomumo dėlei galima pastebėti, kad kadaise, kai mokslo populiarintojai dar neturėjo progos prisiskaityti pernelyg lakios vaizduotės mokslininkų tekstų, jie kartais pateikdavo nuomones ir spėjimus, visai neblogai derančius su šiuolaikiniais argumentuotais teiginiais. Kaip antai mūsų cituotas Jonas V. Narbutas rašė, kad Vilniuje Šv. Stanislovo bažnyčią Jogaila pastatė 1387 m., o po 1399 m. gaisro ją atstatė Vytautas ir jo žmona (žr. Jonas V. Narbutas, *op. cit.*, p. 9–10).

³⁴ Eduardas Remecas, *op. cit.*, p. 85.

³⁵ Plg. *Mindaugo knyga: Istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, parengė ir į lietuvių kalbą išvertė Darius Antanavičius, Darius Baronas, Artūras Dubonis, Rimvydas Petrauskas, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005, p. 66, 68, 69, 71, 72.

³⁶ *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae, 1376–1430*, collectus opera Antonii Prochaska, (ser. *Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia*, t. 6), Cracoviae: Sumptibus Academiae Litterarum, 1882, p. 996 (1409 m.).

³⁷ *BRMSŠ*, t. 1, p. 446.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ *Ibid.*, p. 447–448.

⁴⁰ *KDKDW*, Nr. 10, p. 20–21 (1388-03-12).